

Nil Igitur mors est ad nos neque pertinet bilum: Oratòria i procediments retòrics a De Rerum Natura III, vv.830-1094

Soledad Correa

Advertència preliminar

El present article té per objectiu apropar-se al *De rerum natura* (d'ara en més, *DRN*) del filòsof i poeta Lucreci (s. I a.C.), obra capital per comprendre el concepte que la cultura romana tenia de la mort. Tanmateix, ràpidament el lector s'adonarà que el desenvolupament que en fem s'articula des d'una notable atenció al seu vessant filològic, i no pas per caprici nostre. En primer lloc, cal subratllar que el text que ens ocupa busca presentar-se com una obra literària i, consegüentment, no és ociós recordar quin ha estat el suport genèric estratègicament elegit per Lucreci, això és, el fet que davant la possibilitat de traduir o escriure un tractat filosòfic en prosa sobre la doctrina d'Epicur, Lucreci va optar de forma deliberada per traslladar-la en un llarg poema didàctic en hexàmetres, per tal d'endolcir' –d'acord amb el símil utilitzat a I, vv.931-50= l'«amargor» del missatge epicuri. En segon lloc, considerem que no ha de descuidar-se el fet que el *DRN* és un poema escrit en llatí i que, en tal sentit, encara que resulti ja un truisme afirmar-ho, la llengua constitueix un vehicle d'accés privilegiat per comprendre justament l'abast filosòfic del text.

1. Es tracta d'una característica intratextual, que no ha de ser confosa amb una marca d'intencionalitat d'autor. Així, entre el Lucreci històric i la veu narradora no es poden establir completes identifications: "Lucrezio ha preferito fare del personaggio Lucrezio nel *de rerum natura* un fervido credente, un predicatore dotto e appassionato" (SCHIESARO, A., "Lucrezio, Cicerone, l'oratoria", *Materiali e Discussioni per l'Analisi dei Testi Classici*, 19, 1987, p. 34).

1. INTRODUCCIÓ

El poema *DRN* s'inscriu en el gènere didàctic, tipus textual que presenta marques ben definides, a saber, la presència d'un autor (*magister*),¹ que expressa tenir alguna cosa útil, curiosa o interessant per ensenyar, i d'un oient (*discipulus*), desitjós de sotmetre's als seus ensenyaments, animat ja sigui

per una ànsia de redempció o, simplement, per curiositat o desig d'informació.² En aquest tipus d'obres, l'atenció del lector és excepcional i està garantida *a priori*, tenint-ne prou el narrador amb reclamar-la mitjançant breus al·locucions.³

DRN té un destinatari històric determinat, al·ludit poques vegades, el principal paper del qual rau en intervenir entre nosaltres i el preceptor. En el poema lucrecià, l'elecció estratègica de C. Memmius⁴ com a *discipulus* li imprimirà un to distintiu a l'obra. En paraules de Dalzell:

(...) Lucretius dedicated his work to Memmius, and nothing that we know about Memmius gives us reason to believe that he would have been a sympathetic or enthusiastic student. Hence we must expect a difference of tone. *De rerum natura* is a poem characterized by the rhetoric of persuasion. The reader implied by the text is not himself an Epicurean; rather he is portrayed as a beginner, progressing one step at a time (*pedetemptim progredientis*, 5.533), fearful of falling into impiety, liable to backslide, inclined to argue and express doubt, yet intelligent enough to apply general principles, once understood, to problems which lie outside the poem.⁵

Amb un *discipulus* d'aquestes característiques *in mente*, escriure un poema filosòfic a la Roma del primer segle abans de Crist obligava l'autor –davant de la necessitat de persuadir-lo de la validesa d'una particular doctrina filosòfica– a dur a terme una recerca en múltiples direccions, per tal d'assolir la triple tasca que involucra el *persuadere*:⁶ *docere, delectare y mouere*.⁷ Sobre aquest punt assenyala Schiesaro:

In ambito romano Lucrezio non aveva a disposizione modelli effettivamente utilizzabili perché le sue esigenze erano nuove e di troppo vasta portata. Egli doveva anzitutto conciliare la leggibilità dell'opera con un rigore scientifico mai esperito prima, ma richiesto dalla complessità di alcune parti della dottrina epicurea.⁸

Amb tot, aquesta escassetat de models anteriors no tindria per què suggerir necessàriament que el *DRN* va ser concebut en una sort de *uacuum* cultural.⁹ De fet, respecte al tema que pretenem estudiar, a saber, l'ús de procediments retòrics per dissipar *mortis formido*, existeixen –almenys fins on hem pogut examinar– tres treballs que s'ocupen de mostrar la forta presència de la retòrica i de l'oratòria¹⁰ en la composició del poema. En primer lloc, un estudi de Classen¹¹ va confrontar per primera vegada alguns passatges del poema

2. En rigor, com assenyala Konstan, l'espai de la poesia didàctica està "habitat" per quatre *personae*: "the poet-teacher; the authority, standing behind the teacher, who guarantees the value of the precepts; the personal addressee; and the wider audience that peers over the shoulder of the addressee. The relationships among these four parties are subject to complex variations, which depend, among other things, on the particular purpose and pedagogical theory underlying the individual text" (KONSTAN, D., "Foreword: To the Reader", *Materiali e Discussioni per l'Analisi dei Testi Classici*, 31, 1993, p. 12).

3. Cf. SCHIESARO, op.cit., p. 33: "Nell'opera didascalica l'autore crea una struttura rigidamente chiusa in cui all'inizio, e una volta per tutte, sono predeterminati i rapporti gerarchici, i diritti e i doveri di coloro che sottoscrivono lo speciale patto sotteso all'opera e alla sua fruizione. All'interno di questa struttura l'autore regna sovrano e procede nella massima libertà: non c'è timore che, variando l'argomento o il tono del discorso, introducendo digressioni narrative, exempla, personaggi storici, faccia perdere di vista al lettore lo specifico intento del suo discorso, vero nucleo generativo dell'opera."

4. Contràriament al reconyat per Epicur, qui recomanava als seus deixebles que s'abstinguessin d'intervenir en la vida pública, Memmius s'havia llançat en *cursus honorum*. Cf. BAILEY, C., *Titi Lucreti Cari. De rerum natura Libri Sex*, Oxford, Clarendon Press, 1947, p. 6.

5. DALZELL, A., *The Criticism of Didactic Poetry: Essays on Lucretius, Virgil, and Ovid*, Toronto, University of Toronto Press, 1996, p.51.

6. Cf. LAUSBERG, H., *Manual de retórica literaria*, Madrid, Gredos, 1975, § 256.

7. Fora d'això, aquest triple objectiu està jalonat per la dialèctica entre *carmen i res*, que constitueix un problema central dins de la poesia didàctica. En aquest sentit, "le *De Natura*, comme épopée du savoir, réalise donc la synthèse entre deux aristies: celle qui, sur le plan des idées, célèbre l'excellence de la philosophie épicurienne, et celle qui, sur celui de la forme, revendique la supériorité de la poésie lucrétienne" (DEREMETZ, A., *Le miroir des Muses: poétiques de la réflexivité à Rome*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 1995, p. 256).

8. SCHIESARO, op.cit., p. 31.

9. Per a una síntesi sobre el tema de les fonts filosòfiques i literàries de Lucreci, vegeu BAILEY, op. cit., pp. 22-31.

10. Seguim en aquesta denominació Schiesaro, per a qui parlar de "retòrica" a seques significa eludir el problema històric concret de quins podien ser efectivament els punts de referència cultural a disposició de Lucreci. En aquest sentit, especifica que, al contrari de "retòrica", oratòria "designa una realitat cultural que possiamo ricostruire con dovizia di particolari a livello non solo di testi, ma anche di prassi e costumi, di implicazione sociali e politiche" (SCHIESARO, op.cit., p. 39).

11. CLASSEN, J.C., "Poetry and Rhetoric in Lucretius", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 99, pp. 77-118.

12. ASMIS, E., "Rhetoric and Reason in Lucretius", *The American Journal of Philology*, 104, pp. 36-66.

13. *Ibid.*, p. 37.

14. SCHIESARO, op. cit., pp. 41-42.

15. Així, Schiesaro explica la condemna de *damnatio memoriae* de què va ser objecte Lucreci per part de Ciceró tenint en compte

amb material ciceronià, destacant el general influx de la retòrica sobre la factura de cada llibre. Així mateix, Asmis¹² es va plantejar fonamentalment reconsiderar una opinió generalitzada entre la crítica, segons la qual la forta empremta d'allò visual en Lucreci explicaria les distraccions lògiques en les quals incorre en l'exposició de la doctrina epicúria. Davant això, l'autora assenyala l'existència de dos tipus d'arguments, un lògic, del qual el poeta seria a tota hora conscient, i un altre de retòric, "which is intended to make the doctrines clear and attractive to the student."¹³ Segons l'autora, l'anàlisi dels tres primers llibres demostra l'absoluta fusió entre filosofia i retòrica assolida per Lucreci.

Per la seva banda, Schiesaro, dissonant sobre les relacions entre Lucreci, Ciceró i l'oratòria, critica el treball d'Asmis titllant-lo de parcial i es proposa fer un pas més enllà de la visió merament instrumental (ornamental) de la retòrica. Així, apunta el seu ancoratge en un fenomen major, la pràctica forense, que travessava en època de Lucreci una etapa de forta renovació i que tenia característiques que coincidien íntegrament amb el programa lucrecià:

Persuadere è per entrambi [?tant per a Lucreci com per a la pràctica forense] lo scopo essenziale, non un esercizio psicagogico senza implicazioni reali, ma missione (professionale e morale) sentita in prima persona dall'autore (...). L'oratoria forense offriva dunque a Lucrezio una forma di organizzazione del contenuto ideale per la sua opera, in cui tutto poteva dirsi adatto allo scopo: finalità, mezzi, impostazione stessa del rapporto autore- lettore.¹⁴

Tanmateix, la presència de la retòrica en l'obra de Lucreci no pot explicar-se simplement com a fruit de la seva educació, sinó que es tracta més aviat d'una opció deliberada, en la mesura en què la veritable novetat introduïda pel poeta és el descobriment d'un valor instrumental de l'oratòria. En tal sentit, Schiesaro postula la relació entre el *DRN* i la producció oratòria forense, que seria testimoni d'un coneixement i d'un desig de reutilització d'aquest model cultural per part de Lucreci, anhel que només pot ser valorat globalment col·locant sempre en primer pla el problema de la recepció per part d'un públic i de la seva competència.¹⁵

Ara bé, com a consideració prèvia, creiem que no és possible passar per alt el problema del rol de la retòrica –i de les seves relacions amb la filosofia– en la doctrina epicúria, en la mesura en què cada eventual temptativa de

“conciliació” entre ambdues havia de trobar-se amb la seca condemna pronunciada pel propi Epicur.¹⁶ Epicur centra la seva crítica en la fonamental falsedat de l'exercici retòric “sofístic”, contraposat a la realitat de l'assemblea i dels tribunals, en tant renega de qualsevol ús del llenguatge que enfosqueixi el significat original i propi de les paraules, d'acord amb la seva concepció que aquestes representen realment fets empírics. Analitzant aquesta qüestió, Asmis¹⁷ indica que, encara que Epicur i els seus seguidors establien una estricta distinció entre filosofia i retòrica, tant la *Carta a Meneceo* com les *Κυριαί Δοχαι*, que apunten a una audiència més àmplia, exhibeixen clares habilitats retòriques. Així mateix, l'autora assenyala que entre els epicuris més tardans s'adverteix una tendència més favorable cap a la retòrica que la que va tenir el seu mestre.¹⁸ A partir d'això, llavors, no serà possible utilitzar la desconfiança d'Epicur davant aquest art com excusa per a no considerar la influència de l'oratòria en Lucreci o per declarar que Lucreci viola preceptes epicuris cada vegada que utilitza un recurs o una figura que pertanyin a la tradició retòrica.

Un altre punt que no podem defugir per la seva importància dins la doctrina epicúria és el tema objecte dels versos que hem escollit, això és, el temor a la mort, en la mesura en què, sent una de les més grans causes de *angor* entre els homes, atempta contra la consecució de l'ataràxia. El tractament més complet d'aquest tema en Epicur – almenys en les obres que ens han arribat a través de Diògenes Laerci – es troba tant en la *Carta a Herodoto* (63-67), com en la *Carta a Meneceo* (D.L. 10. 124-127). En aquesta última assenyala:

Συνε/θιξε δε| ε≠ν τ% | νομι/ζειν μηδε|ν προ|φ η(μα | φ ειθναι το|ν
θα/νατον| ε≠πειπα | ν α≠γαθο|ν και| κακο|ν ε≠ν αι≠σθη/σει! στε/
ρησιφ δε/ ε)στιν αι)σθη/σεωφ ο(θα/νατοφ. ο)σθεν γνω|σιφ ο≠ρηθ|
του | μηθε|ν ειθναι προ|φ η(μα | φ το|ν θα/νατον α≠πολαυστο|ν
ποιει | το| τη|φ ζωη|φ θνητο/ν, ου≠κ α)ρπειρον προστιθει|σα
ξρο/νον α≠λλα| το|ν τη|φ α≠θανασι/αφ α)φλομε/νη πο/θων.
125 ου)θε|ν γα|ρ ε≠στιν ε)ν τ% | ζη|ν δεινο|ν τ% | κατελιφο/τι
γνησι/ωφ το|
μηθε|ν υ(πα/ρζειν ε)ν τ% | μη| ζη|ν δεινο/ν. ω)στε μα/ταιοφ ο(λε/
γων δεδιε/ναι το|ν θα/νατον ου)ξ ο)στι λυπη/σει παρω/ν, α≠λλ| ο)στι
λυπει| με/λλον.

qui, ell suposa, van ser els receptors privilegiats pel poeta a l'hora de compondre la seva obra: “(...) è storicamente inevitabile ritenere che Lucrezio volesse piuttosto inserirsi nella dialettica culturale delle classi alte, le sole in grado di recepire la raffinatezza e l'eleganza del suo pensiero. Per questo egli scelse di parlare il linguaggio che era loro proprio, il linguaggio del foro e dell'oratoria (...). E per questo Cicerone comprese che il poema, centrando così bene l'obiettivo che si era proposto, mediando come meglio non avrebbe potuto la densa e difficile materia greca di Epicuro per un pubblico romano, poteva rappresentare un elemento di frattura nella compagine politica che proprio lui cercava invece, non senza difficoltà e velleitarismi, di tenere unita sul piano culturale e politico. Il pericolo maggiore che poteva discendere dal successo del poema era proprio nella sua capacità di persuadere i membri dell'oligarchia del fascino del la/qc biw/saj e sottrarli all'impegno della *respublica omnium bonorum* proprio negli anni in cui –con la *Pro Sestio*– Cicerone lanciava l'ultimo appello, ormai anacronistico, alla coesione di quella classe” (SCHIESARO, op.cit., p. 55). Una interpretació alternativa d'aquest silenci respecte a Lucreci en l'obra filosòfica de Ciceró és suggerida per Dalzell, per a qui “(...) it is not necessary to believe in a conspiracy to explain Cicero's silence: what the absence of Lucretius' name seems to mean is that the *De rerum natura* was not regarded as a primary philosophical text” (DALZELL, op.cit., p. 43).

16. Epicur havia expressat el mateix reuig respecte a l'ús de la poesia, en la mesura en què aquesta podia distreure de la cerca de la veritat. Per a una síntesi d'aquest problema,

vegeu CLASSEN, op. cit., pp. 110-111. De tota manera, coincidim amb Classen quan assenyala que “this is a difficulty only as long as the poem is read as a piece of instruction in Epicurean philosophy and not as an attempt to free Romans from superstition by all possible means. In the same way I think one has to understand the other alleged inconsistencies with Epicurean philosophy: Lucretius’ first loyalty was not to Epicurus, but to the mission, and in fulfilling this he used all available means” (ibíd., p. 117).

17. ASMIS, op.cit., p. 50.

18. En tal sentit, encara que existia una certa predisposició que semblava conspirar contra la unió entre filosofia i art retòric, Asmis adverteix que és possible trobar-les articulades en l’ideal proclamat per Ciceró en *De oratore*, conclòs en 55 a.C., on Crassus expressa que ni la filosofia ni la retòrica estan completes l’una sense l’altra i anomena la retòrica la “corona” de la filosofia (*De oratore*, 3.23-24 y 3.142-143). En consonància amb això, sosté que “Lucretius (...) anticipated Cicero’s ideal of ‘philosophical rhetoric’. While Lucretius used poetry rather than prose to present his philosophy, the influence of rhetoric in Lucretius’ poetry is just as pervasive as in Cicero’s prose. Like Cicero, Lucretius wished to invest philosophical subject matter with a style that was luminous and attractive (...). And more than Cicero, Lucretius wanted to make his philosophy absolutely persuasive to the ordinary person; he not only wanted to attract, but to hold the listener with his message, and to do so with a doctrine that was considered distasteful and repellent to the ordinary person. Lucretius views himself as smearing the bitter cup of philosophy with the honey of poetry. But his poetry

ο(γα(ρ παρον ου)κ ε#νοξλει |, προσδοκω/μενον κενω | φ λυπει | .
 Το | φρικωδε/στατον ουϷν τω | ν κακω | ν ο(θα/νατοφ ου)θε | ν προ | φ
 η(μα | φ,
 ε)πειδη/περ οϷταν με | ν η(μει | φ οϷμεν, ο(θα/νατοφ ου# πα/ρεστιν!
 οϷταν δε |
 ο(θα/νατοφ παρϷ |, το/θ | η(μει | φ ου)κ ε)σμε/ν.

[Habitua’t a creure que la mort no és res per a nosaltres atès que qualsevol bé i tot mal resideixen en la sensació i la mort és privació de la sensació. D’aquí que el recte coneixement que la mort no és res per a nosaltres fa contenta la condició mortal de la vida, no per afegir-li un temps il·limitat, sinó per suprimir-li el desig d’immortalitat. 125 Res, doncs, és temible per a qui legítimament ha comprès que res temible passa en el no viure. De manera que va és aquell qui diu que tem la mort no perquè, una vegada sigui present, li produirà dolor, sinó perquè li produeix dolor quan encara ha de venir. Ja que allò que en estar present no pertorba, en anticipar-ho produeix un dolor va. Llavors, el més horripilant dels mals, la mort, no és res per a nosaltres perquè quan nosaltres existim, la mort no està present, i quan la mort es fa present, nosaltres no existim].¹⁹

L’exacte coneixement de la física i de la canònica té, llavors, conseqüències ètiques. En altres paraules, el temor a la mort és senzillament eliminat en qui ha comprès correctament la natura de les coses en tant, com ens ensenya la física, la matèria dispersa no té cap tipus de sensació o consciència, i el que no té sensació o consciència no pot experimentar cap tipus de dany o dolor, ni físic ni psicològic. Segons veurem en l’anàlisi del corpus escollida i en alguns passatges del llibre VI, en abordar el problema del temor a la mort Lucreci no contradiu sinó que complementa el seu mestre.²⁰ Per bé que la preocupació de Lucreci per l’experiència directa del cos ha estat atribuïda a l’afició que els romans tenien per allò particular i concret,²¹ és important assenyalar, encara que resultin òbvies, les diferències de perspectiva existents entre ambdós. Com ja assenyalam, Lucreci, a diferència d’Epicur, no està escrivint per a membres de l’escola i tampoc no està interessat a polemitzar. Està dirigint la seva obra clarament a Memmius, qui no era un epicuri, i vol que aquesta sigui llegida també per uns altres. Per tant, ha d’assegurar-se que està sent comprès i que els seus criteris són acceptats per aquells que no comparteixen les suposicions comunes a la filosofia epicúria.

Dilucidats aquests aspectes d'índole preliminar, partint d'una anàlisi textual-filològica, el nostre treball es proposa estudiar en el corpus seleccionat (III, vv. 830-1094) l'ús de procediments retòrics, analitzant en quina mesura aquests han estat deliberadament escollits per abordar una proposició (i.e. *nil igitur mors est ad nos*) dificultat dels quals és – almenys a un nivell intuïtiu – evident, en tant que exigeix del receptor un canvi radical en les seves disposicions anímiques i creences. En aquest sentit, confrontarem el corpus escollit amb el passatge final del llibre VI, en què es descriu la pesta d'Atenes (vv. 1138-1286), el tractament del qual, sobre el tema del temor a la mort sembla en principi contradir el postulat en el llibre III, quan posa en relleu el caràcter irracional de la resposta dels homes davant d'aquesta.²² Com veurem, aquesta contradicció resultarà ser només aparent, en la mesura que allò que a partir d'ella s'emfatitza és l'absoluta necessitat d'abraçar la doctrina d'Epicur. La nostra hipòtesi és que l'exposició del tema del temor a la mort té una configuració en què, al costat de la transposició poètica d'un dels “dogmes” de la doctrina epicúria, es combinen elements propis de la retòrica i de l'oratòria forense, a través dels quals Lucreci cerca convèncer els seus lectors del poder de la *uera ratio*, única doctrina que demostra consistentment que *nil igitur mors est ad nos*.

2. *De rerum natura* III, vv. 830-1094²³

Després d'haver demostrat, en bona part del llibre III, el caràcter material de l'ànima i de la ment (*anima* i *animus*), Lucreci conclou la demostració física amb una anàlisi psicològica del temor a la mort. Així, en els vv. 830-831, comença establint una afirmació que és, a la vegada, conclusió d'arguments anteriors i premissa dels que segueixen:²⁴

*Nil igitur mors est ad nos neque pertinet hilum,
quandoquidem natura animi mortalis habetur.*²⁵

[Per consegüent, la mort no és res per a nosaltres i en res no ens concerneix, atès que la natura de l'ànima és considerada mortal].

Segons veurem, el sentit d'aquesta proposició començarà a ser desplegat en els versos que segueixen (830-869), on Lucreci emfatitzarà la idea que la mort és absència de sensació, introduint el que entre la crítica especialitzada²⁶ es coneix com “l'argument de la simetria”,²⁷ d'acord amb el

throughout serves the rhetorical aim of persuasion: poetic music and diction are joined with rhetorical arrangement and style to create a ‘philosophical rhetoric’ that is intended to compel as it teaches” (ibíd., p. 50).

19. El text grec pertany a l'edició de BOERI, M. – BALZARETTI, L., *Epicuro. Vida. Doctrinas Morales. Testimonios*, Rosario, H y A Ediciones, 2002. La traducció és pròpia.

20. Com apunta Segal, “Lucretius, to be sure, does not disagree with Epicurus’ highly intellectual approach, and of course he repeats many of the Master’s arguments. But he is willing to explore the darker places of the soul, and he ventures more deeply into those fears and experiences which Epicurus dismisses” (SEGAL, CH., *Lucretius on Death and Anxiety. Poetry and Philosophy in De rerum natura*, New Jersey, Princeton University Press, 1990, p. 30).

21. Per a aquest tema, vegeu BAILEY, op. cit., pp. 16-18.

22. En efecte, encara que ambdós llibres estan temàticament relacionats, aborden el tema des de perspectives contràries ja que mentre que el llibre III s'empenyora a demostrar que la mort no és res que s'hagi de témer, en l'evocació de la pesta d'Atenes en el llibre VI la mort és presentada de manera triomfant, en tot el seu temible horror.

23. El llibre III pot dividir-se en quatre parts principals: 1) vv. 1-93: proemi; 2) vv. 94-416: on s'estudia la materialitat de l'ànima, s'estableixen les relacions entre *anima* i *animus* i les vinculacions entre l'ànima i el cos; 3) vv. 417-829: en què es presenten proves de la mortalitat de l'ànima a través d'una seqüència d'arguments de suport que acaben en la conclusió “la mort no és res per a nosaltres”, i 4) vv. 830 - 1094:

on es desenvolupa una conclusió amb la diatriba contra el temor a la mort (Cf. BROWN, R.D., *Lucretius on Love and Sex. A commentary on De Rerum Natura IV, 1030-1287 with Prolegomena, Text and Translation*, New York, E.J. Brill, 1987, p. 15).

24. En efecte, dins aquest marc retòric general, Lucreci fa “anticipacions” de doctrines que encara han de ser provades. Sobre això assenyala Classen: “(...) Lucretius frequently prepares a piece of argumentation by premature references to its conclusion, so that it is firmly fixed in the mind of the reader when it comes to be discussed and established by proofs” (op. cit., p. 85). Això és, suggereix Asmis, un tret deliberat del mètode retòric d'exposició de Lucreci, que de cap manera implica un descuit lògic: “Lucretius anticipates doctrines that he will prove later in order to make the present exposition clearer as well as to prepare the students for doctrines that will be developed later” (op. cit., p. 61).

25. Totes les cites del DRN es prendran de l'edició de PARATORE, H.-PIZZANI, H., *Lucreti De rerum natura*, Romae, Edizione dell'Ateneo, 1960. La traducció és pròpia.

26. Cf. NUSSBAUM, M.C., “Mortal Immortals: Lucretius on Death and the Voice of Nature”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 1, 1989, pp. 303-351; ROSENBAUM, S.E., “The Symmetry Argument: Lucretius Against the Fear of Death”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 1, 1989, pp. 353-373.

27. Com assenyala Rosebaum (ibíd., pp. 353-354), encara que no se sap amb exactitud si va ser Lucreci qui el va idear, és probable que hagi estat el primer a posar-ho al servei de l'explicació i defensa de les idees d'Epicur.

qual, el temps anterior al nostre naixement és un temps que no ens incumbeix, no en el sentit que ara, mentre vivim, no ens interessin els fets històrics, sinó en el sentit que llavors, en tant no existíem, no vam ser afectats ni per coses bones ni per coses dolentes. D'aquesta manera, recorrent al raonament analògic,²⁸ l'estat de *nil sentire* que caracteritza la mort és comparat amb la insensibilitat que els seus contemporanis van experimentar abans de néixer davant les guerres púniques (vv. 832-837).²⁹ Després d'aquest símil, s'emfatitza la idea que la mort implica dissolució (*discidium*), la destrucció de la personalitat i de la consciència (vv. 838-846):

*sic, ubi non erimus, cum corporis atque animae
discidium fuerit quibus e sumus uniter apti,
840- scilicet haud nobis quicquam, qui non erimus tum,
accidere omnino poterit sensumque mouere,
non si terra mari miscebitur et mare caelo.
Et si iam nostro sentit de corpore, postquam
distractast animi natura animaeque potestas,
845- nil tamen est ad nos qui compectu coniugioque
corporis atque animae consistimus uniter apti.*

[Així, quan no existim, quan s'hagi produït el divorci de cos i ànima, a partir dels quals estem lligats formant un sol, evidentment, a cap de nosaltres, que no estarem llavors, res no podrà succeir-nos ni commoure la nostra sensació, ni tan sols si la terra es barregés amb el mar i el mar amb el cel. Fins i tot si ja, després d'arrencada del nostre cos, la natura de la ment i la facultat de l'ànima sentissin, res, tanmateix, seria per a nosaltres, que ens conservem lligats formant una unitat a partir de la reunió i enllaç del cos i de l'ànima].

Així mateix, és interessant notar que, per bé que Lucreci segueix de prop l'argumentació del seu mestre, no només perquè la tesi que pretén provar *–nil mors est ad nos–* és virtualment una traducció d'Epicur $\mu\eta\delta\epsilon\iota\nu\ \pi\rho\sigma\phi\eta(\mu\alpha\ |\ \phi\epsilon\iota\oplus\upsilon\alpha\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \theta\alpha/\upsilon\alpha\tau\omicron\nu)$, sinó també perquè el punt de partida de l'argument consisteix en la sensació³⁰ $(\epsilon\neq\pi\epsilon\iota\ |\ \pi\alpha\ |\ \upsilon\alpha\neq\gamma\alpha\theta\omicron\ |\ \upsilon\ \kappa\alpha\iota\ |\ \kappa\alpha\kappa\omicron\ |\ \upsilon\ \epsilon\neq\upsilon\ \alpha\iota\neq\sigma\theta\eta/\sigma\epsilon\iota!\sigma\tau\epsilon/\rho\eta\sigma\iota\phi\ \delta\epsilon/\epsilon)\sigma\tau\iota\nu\ \alpha\iota)\sigma\theta\eta/\sigma\epsilon\omega\phi\ \omicron(\$

$\theta\alpha/\upsilon\alpha\tau\omicron\phi)$, tanmateix, pot dir-se que l'aprofundeix en observar que no és només la percepció real el que conclou amb la mort, sinó la possibilitat mateixa que una persona pugui alguna vegada existir novament com a subjecte d'experiència numèricament idèntic al subjecte anterior (vv. 847-51):

*Nec, si materiem nostram collegerit aetas
post obitum rursumque redegerit ut sita nunc est
atque iterum nobis fuerint data lumina uitae,
850- pertineat quicquam tamen ad nos id quoque factum,
interrupta semel cum sit repentia nostri.*

[Ni tan sols si després de la mort el temps recollís la nostra matèria i una altra vegada la fes tornar com ara està disposada i, una vegada més, ens fossin concedides les llums de la vida, tanmateix, en res no ens concerniria a nosaltres tampoc aquest fet, havent-se interromput d'una vegada per totes la nostra memòria].

Entre els vv. 852-869 s'emfatitza encara més aquesta idea del tall fonamental que suposa la mort:

*Et nunc nil ad nos de nobis attinet, ante
qui fuimus, <neque> iam de illis nos adficit angor.
Nam cum respicias immensi temporis omne
855- praeteritum spatium, tum motus materiai
multimodis quam sint, facile hoc adcredere possis,
semina saepe in eodem, ut nunc sunt, ordine posta
865- haec eadem, quibus e nunc nos sumus, ante fuisse.
858- Nec memori tamen id quimus reprehendere mente;
inter enim iectast uitai pausa uageque
860- deerrarunt passim motus ab sensibus omnes.
Debet enim, misere si forte aegreque futurumst,
ipse quoque esse in eo tum tempore, cui male possit
accidere. Id quoniam mors eximit, esseque probet
864- illum cui possint incommoda conciliari,
866- scire licet nobis nil esse in morte timendum
nec miserum fieri qui non est posse, neque hilum
differre an nullo fuerit iam tempore natus,
mortalem vitam mors cum immortalis ademit.*

[Certament, ara res no ens concerneix sobre nosaltres, qui vam ser abans, ni ens afecta ja l'angoixa d'aquelles coses. Ja que, quan consideres tot l'espai passat d'immens temps, a més, quant variats són els moviments de la matèria, fàcilment pots donar crèdit a això, que moltes vegades aquests mateixos elements, a partir dels quals ara nosaltres existim, van estar disposats abans en el mateix ordre en què estan ara. Tanmateix, no podem recuperar allò amb el record; en efecte, una interrupció de la vida es va interposar i d'una part a una altra es van apartar indistintament tots els moviments dels sentits. En efecte, si algú ha d'existir miserable i desgraciadament, a ell mateix també d'existir llavors en aquell temps, perquè pugui passar-la malament, atès que la mort suprimeix això i impedeix que aquell

28 L'analogia exerceix un paper fonamental en la teoria epicúria del coneixement en tant "la ressemblance permet de se représenter l'inconnu à l'aide du connu" (LUCIANI, S., *L'éclair immobile dans la plaine, philosophie et poétique du temps chez Lucrece*, Leuven, Éditions Peeters, 2000, p. 272).

29. Com indica Schrijvers (SCHRIJVERS, P.H., *Horror ac diuina uoluptas. Études sur la poétique et la poésie de Lucrèce*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert Éditeur, 1970, pp.132-33): "Aux vers III 830/869, Lucrèce nous fait remarquer que l'état *post mortem* est, du point de vue physique, identique à celui d'*ante diem natalem*. Or, de même que l'homme ne craint pas l'état prénatal, – puisque rien n'a pu alors atteindre ses sens et, par conséquent, ses souvenirs ne remontent pas jusque-là –, de même il ne doit pas s'accabler lui-même de la crainte de l'état *post mortem* parce qu'à ce moment-là, rien ne pourra plus l'émouvoir."

a qui puguin succeir-li coses desfavorables existeixi, pot saber-se que res no hem de témer de la mort, i que qui no existeix no pot tornar-se desgraciat i que no existeix cap diferència entre haver nascut una vegada o no haver-ho fet mai, quan la mort immortal ha arrencat la vida mortal].

En aquests versos trobem un mode de caracteritzar el temor a la mort que apareix en tres oportunitats en el corpus escollito (vv. 853, 903 y 993): *angor*. Aquest substantiu, derivat del verb *ango*, designa originàriament, segons l'*Oxford Latin Dictionary*, “a compression of the neck, a strangling”. És a dir, es tracta d’una opressió que té un ancoratge físic i que figuradament indica “anguish, torment, trouble (as a momentary feeling; while *anxietas* denotes a permanent state)”. Davant aquest estat d’angoixa, que oscil·la entre la fugacitat i la persistència, d’acord amb el sentit suggerit per l’oxímoron del v. 993, *anxius angor*, Lucreci oposa com a remei *naturam (...)* *cognoscere rerum* (v. 1072), és a dir, el coneixement de la *uera ratio*,³¹ en la mesura que, una de les tesis bàsiques de la teoria moral epicúria és l’afirmació del valor terapèutic o curatiu de la filosofia respecte a l’ànima.³²

Segons s’adverteix, el diagnòstic dels efectes pertorbadors de la por a la mort és una part molt important de l’argumentació lucreciana contra aquest. En aquest sentit, Lucreci no desconeix que el temor a la mort és un fenomen complex i que afecta els homes *ab imo* (III, v. 38), per tant, per a tractar-ho millor, procedeix a desmuntar les diferents formes que pot assumir utilitzant com a punt de partida les imatges o ficcions que aquest temor fa projectar al mateix ‘pacient.’ Així, a continuació, en una successió de ràpides vinyetes (vv. 870-893), s’exposa una sèrie d’actituds falses davant la mort. En primer lloc, la de l’home que, sumit en l’autocompassió, es queixa de la seva condició *mortalis* i lamenta el seu destí (vv. 870-887). Aquest home és qualificat de *inscius* (v. 878) i és precisament la seva ignorància la que alimenta el temor a la mort.³³ En tant que la mort no pot viure’s en present, la por que provoca introdueix en la nostra vida els errors d’una imaginació que es projecta cap a l’avenir:

Viuus enim sibi cum proponit quisque futurum,
880- *corpus uti uolucres lacerent in morte feraeque,*
ipse sui miseret ; neque enim se diuidit illum

30. Durant el poema, Lucreci s’esforça per demostrar que la mort és absència total de sensació: cf. I, v. 114; III, vv. 214, 338, 830, 864, 866, 869, 875, 885, 926 y V, v. 43. En la doctrina epicúria la sensació (ai)/sqhsij) és el criteri fonamental i últim de veritat. Cf. BAILEY, op. cit., pp. 52-53 i BOERI-BALZARETTI, op. cit., pp. 50-58.

31. Cf. els versos emfàticament repetits, I, 146-8; II, 59-61; III, 91-93 i VI, 35-42, que estableixen una espècie d’axioma de la seva teoria: *Hunc igitur terrorem animi tenebrasque necesse est / non radiis soli neque lucida tela diei / discutiant, sed naturae species ratioque*. [Per consegüent, cal que aquest terror i tenebres de la ment es dissipin no amb els rajos del sol ni amb les lluminoses fletxes del dia, sinó amb la contemplació i explicació de la *natura*].

32. BOERI-BALZARETTI, op. cit., p. 30.

33. Així mateix, en el v. 874, s’afirma que el que està a la base d’aquest temor és un *caecum stimulum*. Sobre el terme *caecus* apunta Fowler (FOWLER, D., *Lucretius on atomic motion. A Commentary on De rerum natura* 2.1-332, Oxford, Oxford University Press, 2002, p. 68): “(...) both tufloj/ and *caecus* are used metaphorically at all levels of language, and in general the connection between light and truth is widespread (...)”.

nec remouet satis a proiecto corpore et illum
 se fingit sensuque suo contaminat adstans.
 Hinc indignatur se mortalem esse creatum
 885- *nec uidet in uera nullum fore morte alium se*
 qui possit uiuos sibi se lugere preemptum
 stansque iacentem <se> lacerari uriue dolere.
 Nam si in morte malumst malis morsuque ferarum
 tractari, non inuenio qui non sit acerbum
 890- *ignibus inpositum calidis torrescere flammis*
aut in melle situm suffocari atque rigere

[En efecte, quan, estant viu, cada un s'imagina el seu cadàver futur, com els voltors i les feres l'esquinçaran en la mort, ell mateix es compadeix; en efecte, ni es separa d'aquell ni s'aparta força del cadàver abandonat i s'imagina que ell mateix és aquell i, estant a peu dret al seu costat, es barreja amb la seva sensació. Des d'aquest moment, es lamenta d'haver estat creat mortal i no veu que en la mort no existirà cap altre sí mateix que lamenti que els vius hagin mort i, a peu dret, es doldrà que el que jeu sigui lacerat o cremat. Ja que si en la mort és un mal ser arrossegat violentament per les ferides i la mossegada de les feres no trobo que no sigui amarg que, col·locat en ardents focs, siguis cremat entre les truques o ofegat enterrat en mel i estiguis rígid a causa del fred, en estar estirat en l'última superfície de gelada pedra, o siguis oprimat des de dalt, cobert pel pes de la terra].

Veiem llavors que el poeta, per bé que apunta el caràcter fals de tals representacions, no rebutja el costat productiu – en tant generador d'imatges– de la por a la mort sinó que l'utilitza com a punt de partida de la seva contra-argumentació. Així, seguint l'argument de la simetria, el deixeble és portat a comparar l'estat de *nil sentire* de la seva no existència passada amb el de la seva no existència futura, tal com és projectada en la il·legítima ficció del supervivent. En efecte, a partir d'aquesta última s'il·lustra que el temps posterior a la nostra mort no té, igualment, cap rellevància per a nosaltres, en el sentit que és un temps en què no podrem ser afectats ni per coses bones ni per coses dolentes, en tant que llavors no existirem.

El to es fa més aspre en els versos que segueixen (vv. 931-975), amb la prosopopeia de la *natura*, un dels passatges més coneguts del *DRN*, destacable pel lloc de treball de metàfores derivades de la llei i per l'abundància de termes arcaics i neologismes. Una vegada més, a partir d'una figura

amb una clara intencionalitat didàctica, Lucreci utilitza tot el poder persuasiu d'una imatge familiar per al seu *discipulus* en presentar el discurs de la *natura* en el marc d'un judici, fent que la natura s'expressi en un llenguatge conegut pel lector, el propi del fòrum i de l'oratòria:

Denique si uocem rerum natura repente
mittat et hoc alicui nostrum sic increpet ipsa:
'quid tibi tanto operest, mortalis, quod nimis aegris
luctibus indulges? quid mortem congemis ac fles?
935- *nam <si> grata fuit tibi uita ante acta priorque*
et non omnia pertusum congesta quasi in uas
commoda perfluxere atque ingrata interiere;
cur non ut plenus uitae conuiuia recedis
aequo animoque capis securam, stulte, quietem (...)?

[Finalment, si la natura de les coses de sobte parlés, certament, ella mateixa ens ho retrauria d'aquesta manera: “Quina cosa tan important t’ocorre, mortal, que et lamentes en excés amb angoixosos pesars? Per què gemegues i plores la mort? En efecte, si la vida passada et va ser grata i no es van vessar totes les gratificacions acumulades com en un got perforat i, estèrils, es van perdre, per què no et retires com un comensal tip de la vida i, amb ànim serè, neci, acceptes un assegurat descans (...)?].

Les paraules de la *natura* trasuntan un fort to d'evidència i culpen el destinatari d'interpretar inapropiadament la realitat. Comença inesperadament (931: *repente*), adreçant-se a un de nosaltres (*alicui nostrum*) en un to que és qualificat d'estrident (932: *increpet*) i presenta al lector un dilema a través de dues impacients interrogacions directes. Ens aturarem únicament sobre la primera premissa del dilema, en tant ens interessa destacar en ella la presència de la imatge del *conuiuium* (que també és al·ludida abans, en els vv. 912-915). En efecte, l'argument presentat per la *natura* ens exhorta a adonar-nos que la vida és com un banquet: té una estructura que es desenvolupa en el temps i que assoleix una natural i adequada culminació; per tant, no pot ser prolongada indefinidament sense que el seu valor es vegi menyscabat. Tanmateix, com assenyala Nussbaum,³⁴ aquest argument és epicuri només en aparença en la mesura que els plaers epicuris són perfectes, complets en un moment donat, no tenen una estructura additiva, que es desenvolupi en el temps –com l'equiparació entre la vida i un *conuiuium* sembla

34. NUSSBAUM, op. cit., p. 324.

suggerir–, sinó autosuficient. En altres paraules, tenir més o tenir un episodi més llarg d'ells no els fa millors ni més valuosos. El nombre no agrega res al seu valor i per això la *natura* li diu al lector més endavant que no hi ha res nou que ella pugui idear que sigui capaç d'incrementar el valor de la seva vida (vv. 944-5). Com indica Nussbaum,³⁵ Epicur insisteix en aquest aspecte: una vegada que l'ataràxia i l'*aponia* han estat assolides, l'agent es troba en el cim i res – ni tan sols la prolongació o la repetició d'aquest– pot afegir-se a la suma dels seus plaers en tants els veritables plaers no es projecten cap a endavant en el temps. Sobre aquest punt indica Reinhardt³⁶ que, tingut en compte l'abast general que cercava donar-li al seu poema, Lucreci no va discutir per extens la teoria epicúria del plaer, potser per considerar-la complexa, o perquè va ser criticada com fortament contraintuïtiva pels antiepicuris o perquè podia ser considerada com massa esotèrica. En aquest sentit, es podria pensar que, en el fet de recórrer a la imatge del banquet, Lucreci estaria portant a terme una simplificació didàctica de la teoria del plaer epicuri amb el propòsit de fer-la més accessible al seu *discipulus*, a qui ha volgut representar com donant els seus primers passos en la doctrina (*pedetemptim progredientis*, 5.533).

Amb tot, el *grauamen* del cas de la *natura* encara no ha aparegut. Només es manifestarà quan l'ancià (vv. 952-954) elevi la seva queixosa veu més enllà del que l'equitat ho permet:

954- *“aufer abhinc lacrimas, baratre, et compesce querellas.*
 956- *Omnia perfunctus uitai praemia marces;*
 sed quia semper aues quod abest, praesentia temnis,
 imperfecta tibi elapsast ingrataque uita,
 et nec opinanti mors ad caput adstitit ante
 960- *quam satur ac plenus possis discedere rerum.*

[Retira d'aquí les teves llàgrimes, pou sense fons, i posa fi a les teves queixes. Després d'haver esgotat totes les recompenses de la vida, estàs pansit; però atès que sempre vols el que està absent, menysprees les coses aquestes, la vida se't va escórrer inacabada i estèril, i, davant teu, cosa que ni tan sols pensaves, la mort es va presentar al costat de la teva capçalera, abans que poguessis marxar sadoll i tip de les coses].

35. *Ibid.*, p. 324.

36. REINHARDT, T. “The Speech of Nature in Lucretius’ *De Rerum Natura* 3. 931-71”, *Classical Quarterly*, 52, 1, 2002, p. 304.

Veiem sorgir en aquests versos el motiu de la insaciabilitat en els termes amb què la *natura* apostrofa a l'ancià, *barathrum* (βα/ραθρον), que, d'acord amb l'*Oxford Latin Dictionary*, designa “an abyss, chasm, a deep pit. Jocosely or satirically, a maw (as insatiable)”. Les seves lamentacions són objecte d'un dur atac en tant posen traves al normal funcionament de la *natura*, privant-la del material que aquesta necessita per a la perpètua renovació de tot el que existeix:³⁷

Iure, ut opinor, agat, iure increpet inciletque.
 Cedit enim rerum nouitate extrusa uetustas
 965- *semper, et ex aliis aliud reparare necessesit.*
 Nec quisquam in baratrum nec Tartara deditur atra.
 Materies opus est, ut crescant postera saecla;
 quae tamen omnia te uita perfuncta sequentur;
nec minus ergo ante haec quam tu cecidere cadentque.

[Amb dret actuaria, segons opino, amb dret li retrauria i reprendria. En efecte, la vellesa expulsada cedeix sempre davant la novetat de les coses, i cal renovar una cosa a partir d'unes altres. Cap cosa és lliurada a l'abisme ni al negre Tàrtar, fa falta matèria perquè els segles futurs creixin, els quals, tanmateix, acabada la seva vida, seguiran tots darrere teu, per consegüent, no menys que tu abans, aquests moriran i cauran].

Crida l'atenció en aquests versos l'anàfora de *ius*, que suggereix la necessitat d'una submissió necessària a una mena de llei universal que es verifica sempre (és de notar, també, que en els vv. 964-965 els verbs estan en present). La noció de necessitat (*necessesit*) que aquí s'insinua s'expressa en aquest mateix llibre, en els vv. 687-688, a través del terme jurídic *lex*, que subratlla el caràcter ineluctable de la mort per a tot el que neix. D'aquesta manera, el poeta exalta seu haver pogut mostrant que res no pot escapar-se-li.³⁸

37. Cf. I, vv. 56-57, en què es descriu com opera la *natura creatrix*. A part d'això, com assenyala SEGAL (op. cit., p. 195), “the alteration between life and death, renewal and destruction, is an important part of the Epicurean principle of *isonomia*.”

38. Aquesta idea es repeteix més endavant (III, v.1079) i també en el llibre VI (v. 766).

Quare etiam atque etiam neque originis esse putandumst
 expertis animas, nec leti lege solutas

[Per tant, una i una altra vegada, ha de pensar-se que les ànimes ni estan privades d'origen ni lliures de la llei de la mort].

Les queixes davant la inexorabilitat d'aquesta llei no fan una altra cosa que infringir el mateix contracte en virtut del qual tots vivim:

970- *Sic alid ex alio numquam desistet oriri
uitaque mancipio nulli datur, omnibus usu.*

[Així, mai una cosa deixa de sorgir d'una altra i la vida a ningú és donada en propietat, a tots en usdefruit].

Es destaquen aquí dues locucions directament preses del llenguatge jurídic –*mancipium* i *usus*– per descriure els termes d'aquest contracte, les quals, ordenades especuladament en forma de quiasme, confereixen a l'argument una empremta inapel·lable.³⁹

A continuació (vv. 978-1023), veurem com els passatges consagrats a la reinterpretació dels diversos mites no constitueixen un parèntesi sinó, per contra, un element més gran de l'argumentació.⁴⁰ Així, els terrors que provoca l'anticipació dels càstigs infernals no són pura fantasia: Lucreci mostra com aquests són en realitat símbols de les passions que ens turmenten in uita. Tàntal i la seva roca (vv. 980-981) representen els terrors que provoca la superstició; les aus que devoren a Tici (vv. 984-991) són els turments de la il·lusió amorosa;⁴¹ Sísifo i la seva pedra (vv. 995-1002), els interminables esforços que comporten les ambicions polítiques i, finalment, les Danaïdes (v. 1003-1010), la cerca insatisfeta del plaer sensual.

Entre els vv. 1014-1022, el poeta fa referència a la noció epicúria de la justícia: el crim no és un mal en sí mateix, sinó un obstacle per a l'ataràxia a causa de la por al càstig. Aquest, al seu torn, produeix un altre, la por als càstigs post mortem. Després d'una acumulació de termes que evoquen els suplicis reals infligits als condemnats (vv. 1016-1017) i de les tortures que la por i els remordiments imposen a l'esperit (v. 1019), Lucreci insisteix en l'alliberament procurat per la mort. El quiasme *terminus malorum / poenarum finis* (vv. 1020-1021) correspon a les dues formes de mals evocats precedentment. La mort presentada en aquests termes adquireix un valor positiu posant fi a qualsevol forma possible de patiment.

En els versos següents (vv. 1024-52),⁴² trobem una *consolatio* en què es presenten les consideracions que han d'induir al savi a no témer a la mort: els grans homes del passat no han escapat a aquest comú destí. La mort s'ha apoderat de grans reis i capitans de l'Est, el mateix Escipió

39. La primera designa la forma més perfecta de propietat, segons el *Oxford Latin Dictionary*, "a taking by hand; hence, law t.t. the formal acceptance, the taking possession of a purchase and sale (corresponding to the formal delivery by the vendor)"; per part seva, la segona és, en la seva accepció jurídica, "the use and enjoyment of property belonging to another, usufruct."

40. Per a un estudi detallat d'aquest passatge, vegeu GIGANDET, A., *Fama deum. Lucrèce et les raisons du mythe*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1998, pp. 359-394.

41. Cf. GRIMAL, P., *Diccionario de mitología griega y romana*, Buenos Aires, Paidós, 2005, p. 514. Per a Brown, qui sosté l'estreta interrelació dels llibres III i IV, "(...) the attack on love has its preview in Book Three –in the portrayal of Tityos, the prototypical anguished lover, who receives a longer description than any of the other sufferers in Hades (3. 984-94)" (op.cit., p. 15).

42. Aquests versos col·laboren, per un costat, amb la construcció de l'ethos lucrecià –en tant el configuren com un poeta *doctus*–, i, per un altre, reforcen el seu missatge en mostrar com aquest se sustenta en l'*auctoritas* d'una vasta tradició poètica. Com assenyala Segal (op. cit., pp. 178-179): "Within the short space of some twenty verses Lucretius manages to pack in allusions to or adaptations of the *Iliad* and *Odyssey*, Hesiod, Aeschylus' *Persians*, Ennius's *Annals*, Greek encomiastic or choral conventions, and Hellenistic epigram. (...) This telescoping and re-mixing of literary history belongs to the self-conscious artistry of the passage, and also (...) helps transform the low style of the Cynic-Stoic diatribe into the sublime style of epic and

ha mort *ac famul infimus esset* (v. 1035); els poetes i filòsofs també han mort, entre ells, Homero (v. 1037). Segons veurem, el catàleg dels morts il·lustres⁴³ està ordenat d'acord amb una gradació ascendent i troba el seu punt culminant en Epicur:⁴⁴

qui genus humanum ingenio superavit et omnis
restinxit, stellas exortus ut aetherius sol.
1045- *Tu uero dubitabis et indignabere obire?*

[qui va superar en enginy a l'espècie humana i va enfosquir a tots els estels, com el sol eteri en sortir. I tu dubtaràs i t'indignaràs per morir?].

Més endavant, en un dels passatges més notables del *DRN* (1053-1075), en el qual es descriu el penós afanar-se dels homes a la recerca d'un inasible estat del benestar, es reprèn el motiu de la seva constitutiva insaciabilitat. El quadre es transforma en tants els plaers de la vida, que fan dolorosa la idea d'abandonar-la (vv. 894-898), són substituïts pel *taedium uitae*:

1060- *Exit saepe foras magnis ex aedibus ille,
esse domi quem pertaesumst, subitoque <reuertit>,
quippe foris nihilo melius qui sentiat esse.
Currit agens mannos ad uillam praecipitanter,
auxilium tectis quasi ferre ardentibus instans;*
1065- *oscitat extemplo, tetigit cum limina uillae,
aut abit in somnum grauis atque obliuia quaerit,
aut etiam properans urbem petit atque reuisit.
Hoc se quisque modo fugit at quem, scilicet, ut fit,
effugere haut potis est, ingratius haeret et odit*
1070- *propterea, morbi quia causam non tenet aeger;*

[Sovint, surt fora dels seus dominis aquell, qui a casa seva està fatigat, i sobtadament torna, ja que sent que fora en res no està millor. Corre conduint els ponis cap a la casa de camp, precipitadament, com si correués per auxiliar les seves cases incendiades, badalla de sobte, tan aviat com toca el llinar de la casa de camp, o s'absenta en el somni i cerca l'oblit, o, fins i tot, afanyant-se, cerca la ciutat i torna. Cadascú d'aquesta manera fuig de sí mateix, però, evidentment, segons succeeix, aquest no és capaç de fugir, dubta molt molestament i odia la causa d'això, atès que, malalt, no comprèn la causa de la seva malaltia].

Evidentment, un home que es trobi sumit en aquest estat no només es troba en les antípodes de l'ataràxia sinó que

didactic hexameters, particularly as the writers in the background are respected exemplars of grandeur and learning.”

43. Cf. SCHRIJVERS, op. cit., pp. 231-234.

44. Aquest passatge resulta destacat pel fet que aquest és l'únic cas en què Lucreci esmenta expressament el nom del seu mestre.

està malalt (*aeger*). Amb tot, existeix un remei i aquest consisteix en l'estudi de la *natura* (v. 1072: *naturam primum studeat cognoscere rerum*). Els homes haurien de deixar de banda els seus *curae* i tornar-se cap a ella en tant el que es discuteix (v. 1074: *ambigitur*, novament un terme mateix del llenguatge jurídic) no és com viure una sola hora (v. 1073: *non unius horae*), sinó comprendre la finitud de la vida de l'home projectat sobre el fons de l'eternitat (v. 1073: *temporis aeterni*).

Els versos finals del llibre tercer tornen a destacar l'aspecte *mirum*⁴⁵ de la mort:

1090- *proinde licet quot uis uiuendo condere saecla;*
mors aeterna tamen nihilo minus illa manebit,
nec minus ille diu iam non erit, ex hodierno
lumine, qui finem uitae fecit, et ille,
mensibus atque annis qui multis occidit ante.

[Per tant, això és possible, que vivint vulguis atresorar tants segles, tanmateix, la mort eterna en res no t'esperarà menys, i aquest que avui ha posat fi a la seva vida no estarà ja menys temps, que aquell que va morir abans, fa molts mesos i anys].

Aquest final concorda amb la idea ja esbossada de l'*amplificatio* indirecta, però aquesta vegada ja no de la mort sinó de la mateixa doctrina epicúria. Igual que la mort resultava enaltida a partir de la menció dels homes il·lustres la vida dels quals s'havia cobrat, en aquest punt, accentuant l'aspecte *mirum* de la mort, Lucreci valoritza la *uera ràtio* epicúria, l'única doctrina capaç de reduir a la res el *summum* absolut.⁴⁶

Ara bé, considerem que aquest final, que és una mena d'himne a la destrucció eterna, anuncia el triomf final de la malaltia. En aquest sentit, com indica Segal, "the plague at the end of the poem is the logical and emotional sequel to book 3 in exploring the psycho-physio-logical aspect of death in the process of dying."⁴⁷

3. *De rerum natura* VI, vv. 1138-1286

Com és sabut, per a l'elaboració d'aquest passatge, Lucreci es va inspirar fortament en Tucídides, qui en el segon llibre de les seves *Històries* (capítols 47-55), va descriure la severa malaltia (vo/σοφ)⁴⁸ que va assolir la ciutat d'Atenes en l'estiu

45. SCHRIJVERS, op.cit., p. 284.

46. LUCIANI, op. cit., p. 273.

47. SEGAL, op. cit., p. 43.

48. Lucreci, igual que Tucídides, utilitza el terme genèric *morbus*, que, com indica Shrijvers (op.cit., p. 321), "peut désigner la maladie par excellence qu'est la peste, (...) le terme 'maladie' s'applique dans la littérature gréco-romaine aux mouvements politiques et sociaux qui présentent les caractéristiques de la propagation générale et insurmontable de la peste". La paraula *pestis*, agrega, no es troba més que dues vegades en el *DRN*: en III (v. 347) i després en el prelude del llibre V (v. 26), on és treballadora per designar a la hidra de Lerna (1970: 321).

49. SHRIJVERS, op. cit., p. 317.

50. En paraules de Bright (BRIGHT, D.F., "The Plague and the Structure of *De Rerum Natura*", *Latomus*, XXX, 1971, p. 610): "(...) what Lucretius has omitted from Thucydides' account is readily explainable in terms of his purpose: he had cleared away the setting, the unnecessary and the optimistic, leaving a tale of timeless, pointed and unrelieved horror. We are deprived of the usual emotional footholds and succumb more readily to despair and revulsion." Per a una discussió sobre les fonts utilitzades per Lucreci per a aquest llibre, vegeu BAILEY, op. cit., pp. 27-28.

51. Com assenyala Bright: "We are left staring at the collapse of society, morals and human life with no relieving note of hope, and this after six books dedicated to the proposition that nature is generous and explicable, but above all tolerable. The passage, in short, seems an undermining of the whole Epicurean doctrine, hardly conducive to *ataraxia*" (op. cit., p. 607).

52- Com assenyala Brown (op. cit., p. 51), "as the finale of the whole poem, it creates an antithetical balance with the hymn to Venus in Book One." Podria pensar-se que aquest contrast obeeix al principi epicuri de la isonomía, d'acord amb el qual, la situació de tranquil·la pax al·ludida en el llibre I, vv. 29-43, com a condició de possibilitat de la poesia, es veu equilibrada pel triomf de Mart al final del llibre VI, vv. 1276-1286. En aquest sentit, assenyala Segal (op. cit., p. 188): "War in particular is the negation of the pleasurable calm that the poet envisages as the condition for creative work (...). Early in the poem he calls on Venus,

de 430-429 a.C. Tanmateix, Shrijvers⁴⁹ ha assenyalat que la comparació entre la narració de Lucreci i l'original grec deixa veure considerables diferències, entre les quals es troba el comentari sobre la por a la mort (vv. 1208-1212), que no té paral·lels en Tucídides. Així mateix, Bright ha demostrat que el poeta llatí va operar canvis significatius en relació a l'historiador grec amb el propòsit d'accentuar el *pathos* de la descripció, amplificant l'horror i la desesperació de la situació.⁵⁰

Així doncs, podríem preguntar-nos en aquest punt quina importància podria tenir per al poeta, en termes retòrics, desfer la serenitat assolida al final del llibre III i reactualitzar en aquests versos finals del *DRN* el *metus formido* en il·lustrar-ho amb un esdeveniment històric com el de la plaga d'Atenes. Com ja indiquem, el final del llibre VI sembla en principi contradir el postulat en el llibre III, en posar de relleu el caràcter irracional⁵¹ de la resposta dels homes davant la mort:⁵²

El passatge en qüestió comprèn tantes seccions teòriques (vv. 1090-1137) com il·lustratives (vv. 1138-1286). En aquestes últimes, segons veurem, el poeta –que tracta de conciliar tradició mèdica i tradició filosòfica–⁵³ s'atura en l'etiologia de la malaltia i en el fenomen del contagi. La situació es veu agreujada en tant que als mals aquests cal sumar la presència de l'*anxius angor* (v.1158) que produeix el temor a la mort. Així, al registre dels símptomes físics, s'afegeix el dels psicològics (vv.1182-1184):

Multaque praeterea mortis tum signa dabantur:
perturbata animi mens, in maerore metuque,
triste supercilium, furiosus uoltus et acer (...)

[A més, es donaven llavors molts senyals de mort, l'esperit pertorbat en angoixa i por, l'arrufada de nas trista, la cara furiosa i irascible (...)].

L'aquí exposat podria pensar-se com l'exploració del que implicaria plantar cara al *metus formido* en una situació límit com la de la plaga, en cas que la persuasió fracassés.⁵⁴ Com pot veure's, la por a la mort sembla més terrible que la mort mateixa per les conseqüències que comporta, que es troben en les antípodes de la impertorbabilitat que es desprèn del final del llibre III. No obstant això, el fracàs que s'assenyala no consisteix en la incapacitat de combatre la plaga –la qual

cosa és impossible— sinó en la incapacitat de controlar la resposta davant d'ella. El caràcter irracional d'aquesta resposta es posa de manifest quan els homes, enfrontats a la malaltia, volen prolongar una vida que ja no poden conservar i per realitzar tals esperances són conduïts a terribles excessos, fins i tot a l'automutilació:⁵⁵

*Et graui ter partim metuentes limina leti
uiuēbant ferro priuati parte uirili,
1210- et manibus sine non nulli pedibusque manebant
in uita tamen, et perdebant lumina partim :
usque adeo mortis metus his incesserat acer.*

[No només els que greument temien els llinars de la mort seguien vivint, en part, privats de la seva part custòdia amb el ferro, sinó també, uns altres romanien en vida sense mans ni peus, tanmateix, i en part perdien els ulls: fins a tal punt l'aguda por de la mort havia penetrat en aquests].

Més enllà de l'horror d'aquest quadre, com ja indiquem, la mort no és presentada en sí mateixa de manera negativa, sinó més aviat com un alliberament en la mesura que els patiments d'aquells que sobreviuen sobrepassen als d'aquells que moren ràpidament (cf. vv. 1199-1214). L'horror absolut resideix llavors no en la mort sinó en la por que aquesta desferma, que es veu intensificat per l'epidèmia. En els versos següents, en què el poeta passa a considerar els efectes de la malaltia sobre el pla psicològic i social, pot veure's a quina classe de crims condueix el temor a la mort:⁵⁶

*1238- Nam quicumque suos fugitabant uisere ad aegros,
uitai nimium cupidos mortisque timentis
poenibat paulo post turpi morte malaque,
desertos, opis expertis, incuria mactans.*

[Ja que tots els que evitaven veure els seus parents malalts, en excés cobdiciosos de la vida i tement la mort, eren poc després castigats amb miserable i vil mort, abandonats, privats de recursos, torturats per la seva indiferència].

D'altra banda, encara que s'adverteix en aquests versos un cert to moralitzador (*poenibat*, forma arcaica de *puniebat*), en aquest punt, Lucreci suma aquí un nou argument en contra del ja combatut *timor deorum* en tant la pesta demostra l'absència total de providència:⁵⁷

identified with both Epicurean pleasure and the principle of creative energy, to still the war-god Mars, (...) and the imaginery of war recurs throughout the poem to describe irrationality, folly, and situations of human suffering. The last scene in the poem is a bloody battle that would not have occurred if men had understood what death really is."

53- Per sospesar l'abast dels vv. 1178-1179 del llibre VI, cal recordar que en un passatge programàtic del llibre I (vv. 931-950), Lucreci hi havia explícitament establert una comparació entre la medicina i la doctrina epicúria. A part d'això, com ja assenyalem, una de les tesis bàsiques de la teoria moral epicúria és l'afirmació del valor terapèutic de la filosofia respecte a l'ànima.

54. Així, podria considerar-se que el poeta estaria suggerint aquí un paral·lel entre la ineficàcia de la medicina a donar amb la causa i el remei de la malaltia (apuntada en els vv. 1178-1179 i en 1226-38) i la ineficàcia de la filosofia epicúria a aconseguir el seu propòsit d'allunyar dels homes el temor a la mort. Així mateix, en la mesura en què omet detalls circumstancials de la plaga d'Atenes sembla voler donar el més gran abast possible als seus ensenyaments.

55. Com assenyalava Bright (op. cit., p. 620): "The victims and those who should attend them are driven by exactly the kinds of fallacious reasoning condemned in the third book, to cling to a life which they cannot prolong or even, under the circumstances, enjoy."

56. Com apunta Luciani (op. cit., p. 37): "La peur conduit les hommes à négliger leurs devoirs envers leurs proches, leurs concitoyens et même envers les dieux, perturbant ainsi l'ordre social et réduisant

(...) elle est inique et scandaleuse puisqu'elle frappe les innocents et les justes (...). La contagion n'épargne personne et l'épidémie ne fait aucune distinction entre ceux qui abandonnent lâchement leurs proches et ceux qui les assistent."⁵⁸

Advertim també que la falta de *pietas* és presentada com a provocada per *cupiditas uitai*, un desig insaciable que recorda la racionalització dels mites de Ticio, Sísifo i Tàntal, tots castigats per actes d'excessiva cobdícia. En relació amb això, també és interessant considerar la recurrència del motiu de la set insaciable⁵⁹ en connexió amb la tendència lucreciana a descriure estats mentals en termes físics.⁶⁰

Pot notar-se, llavors, que Lucreci traça un paral·lel entre la manera que la malaltia (*morbis*) destrueix el cos i com el *metus* fa un altre tant amb la *pax mentis*, cosa que, en darrera instància, causa el col·lapse general de la societat i la regressió a una mena d'estat salvatge, a partir de l'abandonament dels costums civilitzats:

les hommes à l'individualisme le plus forcené (...). Les méfaits de la crainte de la mort dépassent ceux, pourtant terribles, de la maladie."

57. En el llibre I, vv. 44-49, Lucreci havia caracteritzat la *natura diuum* com *semota seiunctaque*. Cf. la digressió contra la providència en II, vv. 167-183.

58. LUCIANI, op. cit., p. 259.

59. Cf. III, vv. 917; 995-997; v. 1084 y VI, vv. 1175 y 1264; IV, vv. 858-876. Per a Schrijvers, la set és símbol de la passió (op. cit., p. 281). Com assenyala Bright, "(...) desire is conveyed in Lucretius' metaphorical language as thirst, and the thirst of the plague victims stands for the desire for certainty and life which afflicts all men (op. cit., p. 629).

60. D'altra banda, com apunta Bright (op. cit., p. 629), "the Danaids with their interminable efforts to fill the vessels with water recall indirectly the parching, unquenchable thirst of the plague victims; (...) the fear of being a leaky vessel, of having one's forces leak out, is a strong undercurrent in the plague (hence the emphasis on excretions of every kind: nosebleeds, diarrhoea, haemorrhages)."

*Nec iam religio diuom nec numina magni
pendebantur enim: praesens dolor exsuperabat.
Nec mos ille sepulturae remanebat in urbe,
quo prius hic populus semper consuerat humari;
1280- perturbatus enim totus trepidabat et unus
quisque suum pro re <compostum> maestus humabat.
Multaque <res> subita et paupertas horrida suasit;
namque suos consanguineos aliena rogorum
insuper extracta ingenti clamore locabant
1285- subdebantque faces, multo cum sanguine saepe
rixantes, potius quam corpora desererentur.*

[No pesava gaire ja la religió, ni el poder dels déus, aquest dolor els superava. Ni tan sols romania a la ciutat aquell costum de la sepultura, amb què aquest poble solia sempre antigament inhumar; en efecte, tremolava tot pertorbat, i cada un, trist, inhumava al seu enterrat d'acord amb la situació. La sobtada circumstància i la pobresa van persuadir a molts horrors, ja que col·locaven als seus parents damunt de pires aixecades per a uns altres, amb gran cridòria, i els aplicaven torxes, renyint sovint amb molta sang, abans que abandonar els cadàvers].

En aquests versos finals és interessant destacar, per una part, com la por a la mort porta fins i tot a la dissolució del llenguatge i de la retòrica en la inarticulació. En efecte, el llenguatge ja no és aquí *animi interpres* (v.1149) sinó que

ha quedat reduït a *clamor* (segons l'*Oxford Latin Dictionary*, "a loud call, shout, cry"); així mateix, el més abrupte d'aquest final, sense *peroratio*, contrasta amb l'acurada estructuració retòrica de tot el llibre III. D'altra banda, cal assenyalar la menció del verb *suadeo* (v.1282), en tant seria possible pensar que suggereix els horrors a què podria conduir la persuasió de la vagament al·ludida part contrària, en tant, com indica Segal:

The plague's universal terror and misguided violence, then, are a paradigm of what human life can be – unless the *uera ratio* leads us to the serenity that Epicurus and Democritus achieved in the face of death.⁶¹

En aquest sentit, l'elecció de la plaga per finalitzar el poema seria força conscient i les seves implicacions molt clares per al poeta. De fet, la intensificació del *pathos* en aquests versos finals del llibre VI –que no només reactualitza el *metus formido* sinó que el porta al seu paroxisme– tindria una clara intencionalitat retòrica i psicagògica, en la mesura que, en explorar les conseqüències de la por a la mort en una situació extrema, s'emfatitzaria la necessitat de conèixer els mateixos límits. Aquesta necessitat de conèixer els límits, il·lustrada amb els exemples mitològics del llibre III, reprèn una idea ja present en un passatge de la *Carta a Meneceo* d'Epicur –citada en la introducció d'aquest treball–, d'acord amb la qual el coneixement que la mort no és res per a nosaltres fa contenta la nostra condició mortal, no per afegir-li un temps il·limitat, sinó per suprimir-li el desig d'immortalitat. En consonància amb això, assenyala Brown:

Yet a knowledge of the limits which condition human existence need not to lead to pessimism or despair. From the Epicurean point of view, it is liberating to know (...). It is true that the plague victims could find no *ratio* whereby to alleviate their physical distress (...), but the *ratio* supplied by Lucretius (...) is a lasting remedy for psychological pain. Seen in this light, the finale acts as a catharsis of despair and a proreptic to the Epicurean life of understanding and untroubled acceptance.⁶²

4. Conclusió

El poema *DRN* és una obra didàctica, adscripció genèrica que determina, com qualsevol altra, per un costat, una sèrie de possibles continguts i, per un altre, una sèrie de tècniques

61. SEGAL, op. cit., p. 235.

62. BROWN, op. cit., p. 60.

discursives, conjunció de les quals constitueix un cànon o codi, tant de composició com de lectura. Com assenyalem en la introducció, la deliberada elecció per part de Lucreci d'un *discipulus* no epicuri determinarà que el poema estigui fortament marcat per la retòrica de la persuasió.

Durant tot el *DRN*, Lucreci emfatitza el seu desig d'alliberar els homes no només del terror a la mort sinó també de tot un altre lligam provocat per creences falses, siguin en la interferència divina en els assumptes humans, en el càstig després de la mort o en altres formes de superstició o d'il·lusió. En tant la preocupació primera del poeta no és l'estructura de l'univers sinó el benestar de la humanitat, per a ell, l'explicació de la *natura* és un mitjà per assolir la pau interna i el plaer catastemàtic o estable, per tal de poder, com afirma en V, 1203, *pacata postes omnia ment tueri*. Aquest propòsit, creiem, es veu en part assolit en els 264 versos finals del llibre III, on concorren elements de la retòrica, de l'oratòria forense i fins i tot de la sàtira, a través dels quals Lucreci cerca que els seus lectors s'adhereixin a una proposició (*nil igitur mors est ad ens*) l'exigència de la qual és, com ja assenyalem, manifesta. Amb tot, el poeta no s'accontenta a defensar aquesta tesi en termes purament lògics sinó que dóna un pas més enllà i, cap al final del llibre VI, reforça el seu esquema argumentatiu, examinant les conseqüències físiques i psicològiques que desencadena la mort en la situació històricament concreta de la pesta d'Atenes. D'aquesta manera, confronta enterament la dificultat de la seva tasca, explorant el *metus formido* en una situació límit. Així, a l'argumentació lògic-racional dels versos finals del llibre III el poeta afegeix, en el final del llibre VI, l'apel·lació als afectes, exacerbant el *pathos* de la narració, en mostrar la mort en tot el seu terrible horror. Veiem així que el *metus* és reactivat en l'horror del final però amb una clara intencionalitat persuasiva, en la mesura que allò que veritablement produeix esglai no és la mort sinó la visió dels homes lliurats a la seva pròpia irracionalitat, plantant cara a la mort sense l'abric de la *uera ràtio*.

Finalment, cal assenyalar que en procurar extingir la por a la mort Lucreci no pot pretendre simplement el retorn a un estadi prereligiós, no corrupte o, com en el cas dels seus atacs contra l'amor en el llibre IV, intentar desfer una construcció cultural. Ha de reconèixer que els seus embats estan dirigits a una part fonamental de la "natural" vida

humana. L'elecció d'un destinatari com Memmius és una concessió en tal sentit en tanta mostra que Lucreci era conscient que només un savi epicuri estaria en condicions d'afrontar un fenomen de natura tan complexa com el temor a la mort de manera cabdal. D'aquesta manera, cercant procurar-se un camí alternatiu per induir algun tipus d'impertorbabilitat en l'ànima del seu deixeble, va escollir utilitzar un mètode que de manera crucial confiava en el poder persuasiu de les imatges per a la transmissió d'un dogma tan central com difícil de la doctrina epicúria.

5. Bibliografia

5.1. Edicions i comentaris

C. BAILEY (ed.), *Titi Lucreti Cari. De rerum natura Libri Sex*. Oxford: Clarendon Press, 1947.

M.D. BOERI - L.R. BALZARETTI (eds.), *Epicuro. Vida. Doctrinas Morales. Testimonios*. Rosario: H y A Ediciones, 2002.

H. PARATORE - H. PIZZANI (eds.), *Lucreti De rerum natura*. Romae: Edizione dell' Ateneo, 1960.

5.2. Dictionaris

A. ERNOUT - A. MEILLET, *Dictionnaire Etymologique de la Langue latine. Histoire des mots*. Paris: Klincksiek, 1951.

D. ESTÉBANEZ CALDERÓN, *Diccionario de términos literarios*. Madrid: Alianza Editorial, 2004.

P. GRIMAL, *Diccionario de mitología griega y romana*. Buenos Aires: Paidós, 2005.

CH. T. LEWIS - CH. SHORT, *Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1998.

5.3. Estudis

E. ASMIS, "Rhetoric and Reason in Lucretius". *The American Journal of Philology*, 104, 1983, pp. 36-66.

D. F. BRIGHT, "The Plague and the Structure of *De Rerum Natura*". *Latomus*, 30, 1971, pp. 607-632.

R.D. BROWN, *Lucretius on Love and Sex. A commentary on De Rerum Natura IV, 1030-1287 with Prolegomena, Text and Translation*. New York: E.J. Brill, 1987.

E. CABALLERO DE DEL SASTRE, "Docti furor arduus Lucretii: memoria, oratoria y diatriba en *De rerum natura*". Ponencia presentada en el XVII Simposio Nacional de Estudios Clásicos "Memoria y olvido en el mundo antiguo". Bahía Blanca, 25-28 de septiembre de 2002.

—————, "Hombre, naturaleza y monstruos. Lucrecio: *De rerum natura*", en E. Caballero de del Sastre, B. Rabaza y C. Valentini (comps.), *Monstruos y maravillas en las literaturas*

- latina y medieval y sus lecturas*. Rosario: Homo Sapiens, 2006, pp. 61-71.
- J.C. CLASSEN, "Poetry and Rhetoric in Lucretius". *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 99, 1968, pp. 77-118.
- A. DALZELL, *The Criticism of Didactic Poetry: Essays on Lucretius, Virgil, and Ovid*. Toronto: University of Toronto Press, 1996.
- A. DEREMETZ, *Le miroir des Muses: poétiques de la réflexivité à Rome*. Villeneuve d'Ascq (Nord) : Presses Universitaires du Septentrion, 1995.
- R. D. DUDLEY (ed.), "The Satiric Element in Lucretius", en *Lucretius*. London: Routledge & Kegan Paul, 1967, pp.115-130.
- D. FOWLER, *Lucretius on atomic motion. A Commentary on De rerum natura 2.1-332*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- M. GALE, *Lucretius and the Didactic Epic*. London: Bristol Classical Press, 2003.
- A. GIGANDET, *Fama deum. Lucrèce et les raisons du mythe*. Paris: Librairie philosophique J. Vrin, 1998.
- D. KONSTAN, "Foreword: To the Reader", *Materiali e Discussioni per l'Analisi dei Testi Classici*, 31, 1993, pp. 11-22.
- H. LAUSBERG, *Manual de retórica literaria*. Madrid: Gredos, 1975.
- S. LUCIANI, *L'éclair immobile dans la plaine, philosophie et poétique du temps chez Lucrece*. Leuven: Éditions Peeters, 2000.
- M.C. NUSSBAUM, "Mortal Immortals: Lucretius on Death and the Voice of Nature". *Philosophy and Phenomenological Research*, 1, 1989, pp. 303-351.
- T. REINHARDT, "The Speech of Nature in Lucretius' *De Rerum Natura* 3. 931-71". *Classical Quarterly*, 52, 1, 2002, pp. 291-304.
- S. E. ROSENBAUM, "The Symmetry Argument: Lucretius Against the Fear of Death". *Philosophy and Phenomenological Research*, 1, 1989, pp. 353-373.
- A. SCHIESARO, "Lucrezio, Cicerone, l'oratoria". *Materiali e Discussioni per l'Analisi dei Testi Classici*, 19, 1987, pp.29-61.
- P.H. SCHRIJVERS, *Horror ac diuina uoluptas. Études sur la poétique et la poésie de Lucrèce*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert Éditeur, 1970.
- CH. SEGAL, *Lucretius on Death and Anxiety. Poetry and Philosophy in De rerum natura*. New Jersey: Princeton University Press, 1990.
- K. VOLK, *The Poetics of Latin Didactic. Lucretius, Vergil, Ovid, Manilius*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

SOLEDAD CORREA
Universidad Nacional de Rosario - Conicet (Argentina)

[soledad.correa@yahoo.com.ar]

[article acceptat per a la seva publicació
el 30 de gener de 2010]

